

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНИ

ADMINISTRATIVE PROCEDURES FOR IMPLEMENTING THE EUROPEAN HUMAN RIGHTS COURT'S DECISION IN UKRAINE

Кайдаш О.Ю.,

*кандидат юридичних наук,
директор навчально-наукового центру
інноваційних освітніх технологій та регіонального навчання
Національного університету державної фіскальної служби України*

Матях А.С.,

*Навчально-науковий інститут права
Національного університету державної фіскальної служби України*

У статті здійснено аналіз адміністративних процедур виконання рішень ЄСПЛ в контексті оновлення вітчизняного законодавства та Європейської інтеграції. Закцентовано увагу на характеристиці відносин, що виникають у процесі виконання рішень ЄСПЛ в Україні та окреслюється проблематика їх адміністративно-правового регулювання.

Ключові слова: Європейський суд з прав людини, захист прав людини, виконання рішень, адміністративні процедури, адміністративно-правові відносини.

В статье осуществлен анализ административных процедур исполнения решений ЕСПЧ в контексте обновления отечественного законодательства и Европейской интеграции. Акцентировано внимание на характеристике отношений, возникающих в процессе выполнения решений ЕСПЧ в Украине и определяется проблематика их административно-правового регулирования.

Ключевые слова: Европейский суд по правам человека, защита прав человека, выполнение решений, административные процедуры, административно-правовые отношения.

The article analyzes the administrative procedures for implementing ECHR judgments in the context of updating domestic legislation and European integration. The emphasis is placed on the characterization of relations that arise in the process of implementing ECHR rulings in Ukraine and outlines the issues of their administrative and legal regulation.

Key words: European Court of Human Rights, protection of human rights, execution of decisions, administrative procedures, administrative-legal relations.

Актуальність предмета дослідження та постановка проблематики. Досліджуючи питання виконання рішень Європейського суду з прав людини, винесених Судом щодо держави Україна, слід зазначити, що нині Європейський суд з прав людини є єдиним у світі міжнародним судом, в який особа може звертатися зі скаргою на державу щодо порушення державою її прав і свобод, але тільки тих, що передбачені у Конвенції із захисту прав людини й основоположних свобод і протоколів до неї, причому такою особою може бути тільки та, що знаходиться під юрисдикцією хоч однієї із держав-підписантів Конвенції.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) – постійно діючий міжнародний судовий орган, заснований Радою Європи з метою захисту громадян її держав-членів, виявлення порушень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у країнах, що її підписали (сьогодні це 47 держав Європи), та перевірки дотримання державами прав і гарантій їх забезпечення, передбачених цією конвенцією. ЄСПЛ приймає до розгляду скарги щодо порушення прав людини державою (державними установами) після того, як відповідні скарги пройшли всі судові інстанції в цій державі та не були ними задоволені. Він не може виступати апеляційним органом щодо національних судів; проводити

нові слухання у справах; скасовувати, змінювати чи переглядати ухвали національних судів або закони, прийняті на національному рівні. Сьогодні під юрисдикцією Європейського суду з прав людини перебуває близько 755 мільйонів людей [1].

Найважливішим чинником реалізації правозахисної функції Європейського суду з прав людини є чітке виконання конкретних судових рішень, починаючи із 11 вересня 1997 року, коли Конвенція та протоколи до неї набули чинності для України [2].

Актуальність проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні полягає в тому, що нині до Європейського суду від громадян України направляється досить велика кількість заяв, пов'язаних з порушенням державою Україна прав, передбачених Конвенцією і протоколами до неї, причому з кожним роком їх потік збільшується.

Огляд попередніх досліджень та публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям аналізу проблематики, пов'язаної з організацією реалізації рішень Європейського суду з прав людини є наукові праці: А. Берлача, М. Буроменського, В. Буткевича, С. Головатого, І. Голосніченка, В. Денисова, В. Євїтова, Н. Карпачової, Р. Куйбіди, Д. Кулеби, В. Лутковської, М. Манукяна, О. Овчаренка, Д. Приймаченка, П. Рабіновича, О. Рябенко Ю. О. Тильчик, В. Тильчика та інших.

Виклад основного матеріалу. Статистичні дані направлених від громадян України на розгляд Європейського суду з прав людини заяв показують, що стосовно України Європейського суду з прав людини у період до 2004 року було винесено 23 рішення. За весь 2005 рік було ухвалено 120 рішень, із яких 119 констатували порушення державою Україною прав і свобод громадян [3, с. 546].

Так, протягом 1997–2009 рр. на розгляд суддів Європейського суду з прав людини надійшло 27 тис. заяв проти України (з них 16 тис. 224 заяви визнані неприйнятними або були такими, що не внесені в реєстр справ). Станом на 1 жовтня 2016 року із загальної кількості 139 тис. 700 нерозглянутих заяв, які перебували безпосередньо на розгляді суддів Європейського суду, 10 тис. 850 заяв (7,8 %) подані проти України. За цим показником, Україна зайняла четверте місце після Росії, Туреччини та Румунії. На 1 жовтня 2016 року Європейським судом з прав людини загалом ухвалено 662 рішення по суті стосовно України. Лише у чотирьох з них Суд встановив відсутність порушення Конвенції повністю (у ряді рішень встановлено відсутність порушення частково) [3, с. 546].

Свого часу голова Верховного Суду України Маляренко зазначав, що коли оцінюється робота українських судів з точки зору європейських стандартів, то треба знати, що за останні 11 років, зокрема станом на вересень 2012 року, Європейський суд з прав людини ухвалив проти України 1 282 справ, в яких зафіксовано 1 405 порушень Європейської конвенції з прав людини [4].

Станом на 31 грудня 2013 року на розгляді в Європейському суді перебувало 13 700 справ проти України, що становить 13,3 % від загальної кількості справ, які були в цілому на розгляді ЄСПЛ.

Порівняно з іншими державами Україна перебувала на четвертому місці після Росії, Туреччини та Італії за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду. Крім них, Європейський суд визнав неприйнятними 8 049 заяв українських громадян. При цьому щодо 2 827 справ Європейський суд з прав людини веде комунікацію з українським Урядом [5].

Європейський суд з прав людини є єдиним міжнародним судовим органом, юрисдикція якого обов'язкова для країн-членів Ради Європи, які ратифікували Конвенцію та протоколи до неї. Передбачив побудову контрольного механізму, створеного Конвенцією, протоколами до неї, Європейським судом з прав людини, іншими правовими документами Ради Європи, які регулюють зазначені питання. Європейський суд діє на європейському просторі країн-підписантів Конвенції згідно з регламентом Європейського суду з прав людини, чинна редакція якого схвалена на пленарному засіданні Суду у 2010 році [6]. Таким чином, Європейський суд з прав людини безпосередньо розповсюджує свою юрисдикцію щодо громадян держав-підписантів Конвенції, тобто з моменту вступу у дію положень Конвенції стосовно тієї чи іншої держави, рішення Європейського суду з прав людини, винесені

щодо конкретної національної держави, є для неї обов'язковим і підлягають виконанню нею.

Виконання рішення Європейського суду з прав людини, винесеного щодо конкретної національної держави, починається з моменту набуття цим рішенням статусу остаточного, що передбачено ст. 44 Конвенції і покладено на відповідні інституції держав-відповідачів рішень Європейського суду з прав людини.

Слід зазначити, що вчені-адміністративісти пропонують розглядати виконавче провадження в трьох основних аспектах: як інститут адміністративного процесу; як процедуру вчинення виконавчих дій; як конкретну справу, що перебуває на виконанні у відповідних органах державної виконавчої влади [7, с. 21–22; 8, с. 117–119].

Ця думка цілком належить і до виконання рішень Європейського суду з прав людини прийнятих Судом щодо України. Тому як інститут адміністративного процесу, виконання рішень базується на сукупності норм, що регулюють відносини, які виникають між органами та посадовими особами, що здійснюють виконавчі дії, з одного боку, та іншими суб'єктами виконавчого провадження (наприклад, стягувачем або боржником) з приводу реалізації рішень Суду – з іншого; як процедуру вчинення виконавчих дій – це діяльність уповноважених на це органів і посадових осіб, направлена на реалізації рішення Суду з її початку до закінчення; і як конкретну справу, що перебуває на виконанні у відповідних державних органах чи посадових осіб, що зобов'язані виконувати рішення Суду.

Розглядаючи виконання рішень Європейського суду з прав людини як інститут адміністративного процесу, можна виокремити такі його ознаки:

1) орган представництва входить до системи органів Міністерства юстиції України, тобто виконує рішення Європейського суду з прав людини як орган виконавчої влади, а це є функція органу державного управління. Також до функцій державного управління можна віднести контроль за діями державних органів і посадових осіб, що виконують рішення Європейського суду з прав людини;

2) орган представництва має визначений законодавством правовий статус органу виконавчої влади, а його працівники є державними службовцями;

3) органи, посадові особи, що виконують рішення Європейського суду з прав людини, є інституціями, що здійснюють адміністративні дії;

4) правовідносини, які виникають у зв'язку з виконанням рішень Європейського суду з прав людини, слід визначити як адміністративно-процесуальні.

Виходячи з визначення виконавчого провадження як адміністративно-процесуального інституту можна дійти висновку, що відносини, які виникають при виконанні рішень Європейського суду з прав людини в Україні, є також адміністративно-процесуальними. Тому можна зазначити, що реалізація рішень Європейського суду з прав людини в Україні – це врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність органів виконавчої влади,

органів місцевого самоврядування, їх посадових чи службових осіб направлена на забезпечення виконання, а також застосування в адміністративній практиці рішень Європейського суду з прав людини, винесених Судом щодо України, з метою захисту передбачених у Конвенції і протоколах до неї порушених державними інституціями прав, свобод заявника (стягувача) – громадянина України.

Управлінська діяльність органів виконавчої влади та їх посадових і службових осіб з використанням засобів адміністративно-правового характеру здійснюється з дотриманням певних процедурних рамок:

по-перше, це сукупність системно-послідовних здійснюваних суб'єктами публічного права дій;

по-друге, це порядок здійснення юридично значимих дій, які регулюються адміністративно-процесуальними нормами;

по-третє, адміністративний процес як діяльність суб'єктів публічного права складається зі стадій, на кожній з яких учасниками процесу здійснюються певні юридичні дії, спрямовані на досягнення конкретно значимого юридичного результату, зокрема, це може бути прийняття акта управління, видача юридичного документа; надання інформації тощо;

по-четверте, кінцевою метою і результатом адміністративного процесу є реалізація суб'єктами правовідносин наданих ним прав та виконання покладених на них обов'язків на основі відповідних матеріальних правових приписів.

З цього питання науковцями зазначається, що адміністративний процес включає в себе три складові: адміністративні процедури, адміністративну юрисдикцію, адміністративну юстицію, де адміністративні процедури – це впорядковані в нормативному порядку дії органів виконавчої влади, їх посадових чи службових осіб та утворюваних цими органами державних установ, спрямованих на реалізацію передбачених законодавством або підзаконними нормативними правовими актами прав і свобод громадян, прав і законних інтересів організацій [9, с. 5].

Говорячи про виконання в Україні рішення Європейського суду з прав людини, яке винесене Судом проти держави Україна, слід мати на увазі, що воно повинно набрати статус остаточного і тільки потім підлягає виконанню.

Конвенція захисту прав людини і основоположних свобод не встановлює чітко визначеного механізму виконання рішень Європейського суду з прав людини, який був би однаковим та обов'язковим для застосування усіма державами-підписантами Конвенції. Такий механізм встановлюється національним законодавством кожної окремої держави або взагалі може бути і не передбачений національним законодавством тієї чи іншої держави-підписанта Конвенції та протоколів до неї.

Як нами вже зазначалось, в Україні у лютому 2006 року був прийнятий Закон України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» [10], подібного якому немає в будь-якій іншій країні, яка підписала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

У зазначеному Законі України встановлено, що він регулює відносини, які виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, а також у зв'язку з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції про захист прав людини й основних свобод і протоколів до неї, а також у зв'язку з упровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини. Метою регулювання цих відносин, відповідно до згаданого закону, є також створення передумов для зменшення кількості звернень громадянами України із заявами (скаргами) до Європейського суду з прав людини проти держави Україна.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», по-перше, поширюється на виконання остаточних рішень Європейського суду з прав людини у справах проти України, якими встановлені порушення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, по-друге, закон поширюється на виконання остаточних рішень Суду щодо справедливої сатисфакції у будь-якій справі проти України; по-третє, дія закону поширюється на виконання рішень Європейського суду щодо дружнього врегулювання справ проти України; по-четверте, дія закону поширюється на виконання рішень Європейського суду щодо схвалення умов односторонньої декларації у справі проти України [9, с. 5].

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського суду з прав людини та запобігання новим порушенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Законом також запроваджено механізм взаємодії органів державної влади у процесі виконання рішень Суду та розписано дії органів та посадових осіб, відповідальних за вжиття заходів індивідуального та загального характеру [1, с. 3; 11, с. 61].

Звернення рішення до виконання в частині виплати відшкодування здійснюється відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Виконання рішень Європейського суду з прав людини за справами, прийнятими Судом проти України, пов'язано також із застосуванням додаткових заходів індивідуального характеру, зокрема це:

а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який заявник (стягувач) мав до порушення Конвенції (*restitutio in integrum*);

б) інші заходи, передбачені у рішенні Європейського суду з прав людини.

Відновлення попереднього юридичного стану заявника (стягувача) здійснюється шляхом:

– повторного розгляду справи судом, включаючи відновлення провадження у справі;

– повторного розгляду справи адміністративним органом.

Процедура повторного розгляду справи національним судом стосовно реалізації рішення Європейського суду з прав людини починається таким чином. Протягом десяти днів від дня одержання повідомлення про набуття рішенням Європейського суду з прав людини статусу остаточного Орган представництва:

а) надсилає заявнику (стягувачеві) повідомлення з роз'ясненням його права порушити провадження про перегляд справи та/або про його право на відновлення провадження відповідно до чинного національного законодавства;

б) повідомляє органи, які є відповідальними за виконання передбачених у рішенні Європейського суду з прав людини додаткових заходів індивідуального характеру, про зміст, порядок і строки виконання цих заходів.

До повідомлення додається переклад рішення Європейського суду з прав людини, автентичність якого засвідчується Органом представництва.

Важливим питанням виконання судових рішень є визначення справедливої сатисфакції та її практичне забезпечення в рамках виконавчого провадження. Причому слід мати на увазі, що Суд, діючи з метою виконання судових рішень, фактично надає можливість державі-відповідачу самостійно забезпечити відповідну компенсацію заявникові, який визнаний жертвою порушення Конвенції. Тому питання про справедливу сатисфакцію може вирішуватися виходячи з різних обставин, а також із розуміння державою механізмів, обсягів та строків компенсації для потерпілої особи.

Аналіз рішень Суду, а також міжнародно-правових документів надає можливість розрізнити випадки, коли існує спроможність забезпечення сатисфакції, та випадки, коли така можливість відсутня. У першому випадку Європейський суд з прав людини залишає за собою право вирішувати питання справедливої сатисфакції лише тоді, коли національне законодавство таку сатисфакцію не забезпечує. У другому випадку Європейський суд з прав людини за будь-яких обставин розглядає питання сатисфакції. При призначенні заявникові справедливої сатисфакції рішенням Європейського суду, як правило, встановлюється конкретна сума грошової компенсації на користь заявника, що має бути сплачена державою-відповідачем.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлює процедуру виконання рішень Європейського суду з прав людини в частині відшкодування різного роду збитків, під чим слід розуміти: а) суму справедливої сатисфакції, визначену рішенням Європейського суду з прав людини; б) визначену в рішенні Європейського суду з прав людини стосовно дружнього врегулювання суму грошової виплати на користь заявника (стягувача).

Як влучно зазначає В. Тильчик [12], заходи індивідуального характеру застосовуються у випадках, якщо виявлене Європейським судом порушення

продовжує негативно впливати на заявника, а отже, наслідки такого впливу не є «покритими» призначеною сумою компенсації.

Заходи індивідуального характеру можуть набувати різноманітних форм. Наприклад, це може бути відновлення внутрішньої судової або адміністративної процедури, яка надає змогу переглянути судові рішення національних судів, та інше.

З метою ефективності вживання заходів індивідуального характеру Комітет Міністрів Ради Європи розробив рекомендації для держав-учасниць Конвенції, які містять схематичний виклад процедури, якої могли б дотримуватися держави у випадку перегляду раніше прийнятих «внутрішніх» рішень на виконання рішення Суду.

Рекомендації були прийняті Радою Європи 19 січня 2000 року. Цей документ нагадує державам-учасницям Конвенції їхні міжнародно-правові зобов'язання, які випливають із статей 46 та 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, та вказує на конкретні випадки, коли відновлення внутрішньої процедури є найбільш ефективним способом виконання прийнятого Європейським судом з прав людини рішення. Зокрема, такими є випадки, коли постраждала особа продовжує відчувати досить серйозні негативні наслідки від «національного» рішення, які не можна компенсувати справедливою сатисфакцією, а також коли ситуація не може бути виправлена інакше, ніж шляхом перегляду рішення чи поновлення провадження у справі. Крім того, відновлення внутрішньої процедури рекомендується тоді, коли рішення Суду надає підстави для висновку, що відповідне рішення по суті суперечить Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколів до неї, або порушення останньої є наслідком настільки вагомих процесуальних помилок чи зловживань, що вони ставлять під сумнів увесь результат національної процедури.

Незважаючи на те, що ця рекомендація не має зобов'язуючого характеру, вона активно використовується державами при вирішенні питання про вжиття заходів індивідуального характеру. Наприклад, Кодекс адміністративного судочинства України передбачає можливість поновлення розгляду справи за винятковими обставинами у разі визнання міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, оскаржуваних рішень такими, що порушують міжнародні зобов'язання України.

Прикладами заходів індивідуального характеру, які можуть вживатися державою-відповідачем із метою виконання прийнятого Європейським судом з прав людини рішення, є, наприклад, погашення судимості заявника у тій частині, у якій обвинувачення було визнане Судом таким, що суперечить положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколам до неї.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановив, що з метою забезпечення відновлення порушених прав і свобод

особи, крім виплати відшкодування, вживаються додаткові заходи індивідуального характеру, серед яких принциповим є відновлення попереднього юридичного стану, який особа (заявник) мала до порушення Конвенції і протоколом до неї. Це здійснюється шляхом: а) повторного розгляду справи національним судом, включаючи відновлення провадження у справі; б) повторного розгляду справи адміністративним органом. Як уже зазначалось, норми згаданого закону та норми Конвенції і протоколом до неї не є пов'язаними між собою і можуть застосовуватися автономно. При цьому для кожної індивідуальної справи переважне значення мають норми Конвенції і протоколом до неї та відповідне рішення Суду.

Практика Європейського суду з прав людини свідчить про те, що порушення норм Конвенції і протоколом до неї, яке констатоване у рішенні Суду, часто пов'язане не тільки з неправомірними діями держави-відповідача щодо потерпілої особи. Таке порушення може бути пов'язане з невідповідністю правових приписів матеріального чи процесуального права держави-відповідача положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і протоколом до неї або за відсутністю ефективних національних засобів здійснення правозахисних функцій, що може стосуватися багатьох осіб. При цьому іноді буває досить складно визначити заходи, необхідні для виправлення становища.

Застосування таких заходів потребує встановлення національними інстанціями та Комітетом Міністрів причин порушень, виявлених Судом при розгляді індивідуальної заяви. Виправлення порушень може вимагати внесення змін до законодавства або в практику застосування законодавства юрисдикційними органами держави-відповідача. Також може виникнути необхідність скасування адміністративного рішення органу державної влади, створення системи контролю за його діяльністю тощо.

Таким чином, Суд у своєму рішенні поряд із заходами індивідуального характеру передбачає заходи загального характеру.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» подає перелік заходів загального характеру, що мають вживатися з метою забезпечення дотримання державою положень Конвенції і протоколів до неї.

Порушення положень, встановлених рішенням Європейського суду з прав людини, забезпечення усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявленого Судом порушення, а також усунення умов для заяв до Суду проти України є підставами для застосування заходів загального характеру, якими можуть бути:

- а) внесення змін до чинного законодавства та практика його застосування;
- б) внесення змін до адміністративної практики;
- в) забезпечення юридичної експертизи законопроектів;
- г) забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції і протоколів до неї та практики Європейського суду з прав людини для прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів, працівників імміграційних служб, інших категорій працівників, професійна діяльність яких пов'язана із правозастосуванням, а також із утриманням людей в умовах позбавлення свободи [10].

Висновки. Розглянуті проблеми виконання рішень Європейського суду з прав людини мають вирішуватися відповідно до стандартів, які напрацьовані європейською юридичною спільнотою. При цьому мають враховуватися особливості національної правової системи. Для України досить важливим є імплементація в повсякденну практику європейських стандартів вирішення юридичних питань, пов'язаних із реалізацією прав громадян у сфері виконавчої влади, оскільки саме в цій сфері виявляється відповідальність держави за дотримання принципів Європейської конвенції з прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Севостьянова Н. І. Звернення до Європейського суду з прав людини як реалізація прав на правосуддя / Н. І. Севостьянова // Реферат Циклу наукових праць на здобуття щорічної премії Президента України для молодих вчених / Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2014. – 14 с.
2. Конвенція по захисту прав людини і основоположних свобод (зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 року та Протоколом № 14 від 13 травня 2004 року). Офіційний переклад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Права громадян у сфері виконавчої влади: адміністративно-правове забезпечення реалізації захисту / В. Б. Авер'янов, М. А. Боярinceва, І. М. Кресіна, Д. М. Лукянець та інші; за заг. ред В. Б. Авер'янова. – К.: Наукова думка, 2007. – 587 с.
4. Курінний Л. Слабкі ланки української судової системи / Л. Курінний // Юридичний вісник України. – 2013. – № 43. – 26 жовтня – 1 листопада.
5. Щорічний звіт про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини за 2017 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.minjust.gov.ua/file/34905>
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України: від 22 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.
7. Теліпко В. Е. Науково-практичний коментар законів України «Про виконавче провадження», «Про державну виконавчу службу», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» / В. Е. Теліпко. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 616 с.
8. Фурса С. Я. Закони України «Про державну виконавчу службу», «Про виконавче провадження», «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Науково-практичний коментар / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак. – К.: Видавець Фурса С. Я.; КНТ, 2008. – 1172 с.
9. Административный процесс: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция» и «Государственное и муниципальное управление» / В. И. Волкова и др. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2014. – 175 с.

10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України: від 22 лютого 2006 року № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

11. Тильчик О.В. Адміністративно-правове забезпечення протидії тінізації економіки : монографія / О.В. Тильчик. К. : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 378 с.

12. Тильчик В.В. Перспективи запровадження обов'язкового порядку досудового вирішення публічно-правових спорів : зарубіжний досвід та перспективи для України. Наука і правоохорона. № 2(32). 2016. С. 96-102.